

A 'hiány'-t jelentő denominális fosztóképzős melléknevek szemantikai elentétpárjai

1. A szemiotika által használt ellentétfogalmak:

kizáró ellentét: az egyik jelentés kioltja a másikat, pl. *él* ↔ *meghalt*, *nős* ↔ *nőtlen*.

megfordítás: a jelentések nem ellentétesek, hanem az egyik fordítottja a másiknak, a különbség csak a nézőpont különbözőségében van, pl. *megvesz* ↔ *elad*, *ad* ↔ *kap*, *domború* ↔ *homorú*, *hegy* ↔ *völgy*.

fokozatbeli ellentét: a jelentések között sok fokozat létezik, pl. *nagy* ↔ *kicsi*, *régi* ↔ *új*, *cammog* ↔ *száguld*.

2. Az *-(V)s* és az *-(j)Ű* képző használatára vonatkozó definíciók:

Az *-(V)s* képzős melléknevek az egymással a "jellemző – jellemzett" viszonyában lévő dolgok és jelenségek nevei közül azokból képezhetők, amelyek a jellemző oldalt jelenítik meg. Az egymással (általában) "rész – egész", illetve birtokviszonyban lévő dolgok és jelenségek közül olyan részek nevéből képezhetők, amelyek az adott egésznek jellegzetes tartozékai, alkotóelemei, ugyanakkor az adott egésznek nem elidegeníthetetlen ("nem inherens"), hanem leválasztható részei.

Az *-(j)Ű* szerkezetes képzővel akkor képezhetünk mellékneveket, ha a kötelező melléknévi vagy számnévi bővítménnyel ellátott dolog vagy tulajdonság szükségszerűen tartozik hozzá, elidegeníthetetlen(nek tekintett) része vagy tulajdonsága ("inherens jegye") a jelzett szóval megnevezett dolognak, személynek.

Tehát a fosztóképzős formák csak *-(V)s* képzős derivátumokkal állhatnak szemben, tudniillik csak ez a típusú "rész – egész" viszony teszi lehetővé a résznek az egésztől való leválasztását. Egy főnév tehát csak akkor kaphat fosztóképzőt, ha a rész elidegeníthető része vagy tulajdonsága az alanyi funkciójú birtokos argumentumnak. Két típus különíthető el:

(a) a *lombtalan fa*, *fületlen csésze*, *nyeletlen kapa* stb. típusú példák olyan "rész – egész" viszonyt mutatnak, amelyekben a részek (*lomb*, *fül*, *nyél*) nem elidegeníthetetlen jegyek, csak hozzátartoznak az egész (*fa*, *csésze*, *kapa*) képzetéhez;

(b) a *sóltan leves*, *ruhátlan ember*, *modortalan viselkedés*, *gyermektelen család*, *fedéltelen ház* stb. típusú példák pedig csupán annyit fejeznek ki, hogy a két dolog között járulékos viszony (hozzárendelés) van: általában együtt szoktak előfordulni anélkül, hogy az egyik része lenne a másiknak.

3. A fosztóképzős és az *-(V)s* képzős derivátumok szembenállása

Lehet "igen – nem" jellegű kizáró ellentét, pl. *családos* ↔ *családtalan*, *nős* ↔ *nőtlen*, *lázás* ↔ *lázatlan*, *ragos* ↔ *ragtalan*, *szakállas* ↔ *szakálltalan*.

A jelentések többsége skaláris jellegű, pl. *csapadékos* ↔ *csapadéktalan*, *sós* ↔ *sóltan*, *színes* ↔ *színtelen*, *zsíros* ↔ *zsírtalan*. A kognitív nyelvészet ezekre az esetekre dolgozta ki az úgynevezett prototípuselméletet.

A *sós* ↔ *sóltan* ellentétpár a következő skálán képzelhető el: *sómentes* 'sót nem tartalmazó' (abszolút és pozitív hiányt jelent) – *só nélküli* 'sót a szükséges mennyiségben sem tartalmazó' (abszolút hiányt jelent) – *nem sós* 'sót a szükségesnél nagyobb mennyiségben nem tartalmaz' (pozitív jelentés) – sóltan 'sót a szükségesnél kisebb mennyiségben tartalmaz' (negatív jelentés) – *sószegény* 'kevés sót tartalmaz' – sós 'sót tartalmazó' – *elsózott* 'sót a

szükségesnél nagyobb mennyiségben tartalmaz' (negatív jelentés). A *nem sós* és a *sótlan* 'sót nem tartalmazó' jelentésben abszolút hiányt is kifejezhet.

4. A képzésük szerint ellentétesnek indult szópárok ma már nem minden esetben alkotnak szemantikai ellentétpárt:

<i>anyás</i>	'anyjához túlzottan kötődő'	<i>anyátlan</i>	'akinek az anyja már nem él'
<i>becses</i>	'különleges értékű'	<i>becstelen</i>	'becsületét vesztett, aljas'
<i>csinos</i>	'jó alakú, szép'	<i>csintalan</i>	'pajkos, fegyelmezetlen'
<i>ékes</i>	'vmivel díszített, díszes'	<i>éktelen</i>	'nagyértékű, rettenetes'
<i>házas</i>	'nős'	<i>házatlan</i>	'nincs saját háza'
<i>híres</i>	'ismert, nevezetes'	<i>hirtelen</i>	'gyorsan, váratlanul'
<i>idős</i>	'öreg'	<i>időtlen/idétlen</i>	'örök, el nem múló/ügyetlen'
<i>jeles</i>	'jó, kiváló'	<i>jeltelen</i>	'amin nics jel'
<i>kedves</i>	'barátságos, szíves'	<i>kedvetlen</i>	'rosszkedvű, levert'
<i>kies</i>	'1. kedves 2. elhagyott'	<i>kietlen</i>	'sivár, elhagyott'
<i>lelkes</i>	'lelkesevéstől áthatott'	<i>lelketlen</i>	'szívtelenül kegyetlen'
<i>modoros</i>	'mesterkélts modorú'	<i>modortalan</i>	'rossz modorú'
<i>okos</i>	'eszes'	<i>oktalan</i>	'értelemmel nem bíró; ok nélküli'
<i>otthonos</i>	'barátságos, meghitt'	<i>otthontalan</i>	'akinek nincs otthona'
<i>pofás</i>	'pufók arcú'	<i>pofátlan</i>	'pimasz, szemtelen'
<i>számos</i>	'sok'	<i>számtalan</i>	'sok'
<i>szemes</i>	'szemfüles'	<i>szemtelen</i>	'kihívó, tolakodó'
<i>szíves</i>	'barátságos, jóindulatú'	<i>szívtelen</i>	'részvét és szeretet nélküli'

5. A fosztóképzős dublettek és szemantikai ellentétpárjaik, pl. *álmatlan* ~ *álmatlan*, *gondtalan* ~ *gondatlan*, *íztelen* ~ *ízetlen*, *pártalan* ~ *páratlan*, *tárgytalan* ~ *tárgyatlan*, stb. Az -(V)s képzős melléknév szemantikailag a dublettnek csak az egyik tagjával áll antoním kapcsolatban, pl.

– *gondos* 'lelkiismeretes, alapos' ↔ *gondatlan* 'lelkiismeretlen, felületes, hanyag' (*gondtalan* 'gondoktól nem háborított, gond nélküli')

– *tárgyas* 'aminek nyelvtani tárgya van, lehet' ↔ *tárgyatlan* 'aminek nem lehet nyelvtani tárgya' (*tárgytalan* 'ami érvényét, időszerűségét veszítette')